

معماری تجاری و خدماتی

هدف‌های رفتاری : در پایان این فصل از فراگیر انتظار می‌رود که:

- علت رونق بازارها در ایران را شرح دهد.
- چگونگی شکل‌گیری یکپارچگی مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در شهر سنتی ایران را بیان کند.
- نهاد تأمین امنیت جاده در زمان هخامنشیان را نام ببرد.
- اهمیت کاروانسرا را از نظر اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی شرح دهد.
- معماری انواع کاروانسرا را شرح دهد.
- معماری اجزای مختلف حمام را بیان کند.
- علت ساخت پل در روزگار قدیم را بیان کند.
- مهم‌ترین پل‌های ساخته شده در ایران با ذکر مشخصات و موقعیت جغرافیایی آنها را نام ببرد.

بازار ، کاروانسرا ، حمام ، پل

گرم خانه حمام نوبر تبریز

در تمدن ایرانی همچون سایر تمدن‌ها، کاروان‌ها همواره در راه و رفت و آمد بودند. نهاد تأمین جاده‌ها با ایستگاه‌های کمکی در مناطق خاصی از مدت‌ها پیش، در زمان کوروش هخامنشی راه افتاده بود. به تعبیر هردوت^۱: «یکی از اختراعات ایرانیان این بود که در مقاطع مختلف جاده‌ها، ایستگاه‌هایی با میهمان‌خانه‌های باشکوه برپا کرده بودند و جاده‌ها همواره ایمن بود. چون همیشه در آنها تردد صورت می‌گرفت. تعداد ایستگاه‌ها با پست‌خانه‌های جاده ساردیس تا شوش به ۱۱۱ عدد می‌رسید.»

اسلام علاوه بر سنت بازرگانی، اشتیاق و علت دیگری نیز در مسلمانان برای سفر برانگیخت و آن هم مناسک حج و سفرهای زیارتی دیگر بود. علاوه بر آن طالبان علم که به پیروی از سفارشات دینی، دنبال علم تا چین هم می‌رفتند^۲، به طور مداوم دست به مسافرت می‌زدند تا در محضر استادانی در نقاط مختلف به آموختن بپردازند. ثروت شهرها به حمل و نقل کالاهای نقاط دور دست اتکا داشت. لذا سیاحان، تجار، زوار و طلاب در شرایط سخت و سرزمین‌های ناآرام همواره به دنبال جاهای امن و پناهگاهی در شهرها و بین راه‌ها بودند.

۱- مورخ یونانی سده چهارم پیش از میلاد

۲- اشاره به حدیث پیامبر ﷺ: اطلبوا العلم ولو بالبعير

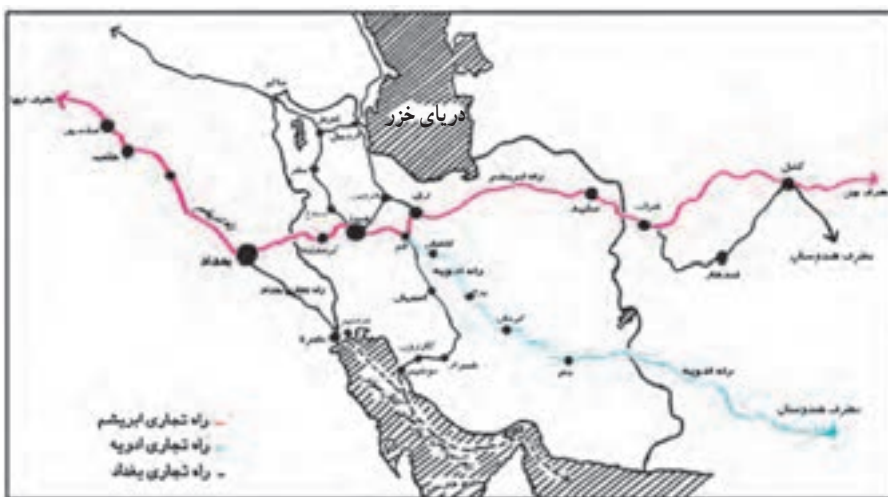
بازار

بازارهای سنتی ایران به عنوان جزئی مهم و زنده از شهر و در مجموع، عامل اقتصادی، تجاری، اجتماعی و فرهنگی مهمی در زندگی گذشته ما بوده است. امروزه در پی تحولات اخیر، بازارها دیگر نمی‌توانند عملکرد قبلی خود را در شهرها داشته باشند و این امر سبب گسیخته شدن ارتباط آنها با دیگر عناصر شهری و زندگی اجتماعی مردم شده است. این قطع ارتباط که خود به نوعی قطع زندگی بازارهاست، لاجرم به مرگ تدریجی کالبد برخی از آنها نیز منجر شده است.

مطالعه آزاد

بازرگانی و بازار

موقعیت سوق‌الجیشی ایران به دلیل قرارگیری در منطقه‌ای بین قاره‌ای و قرارگیری بر سر راه عبور کاروان‌ها و راه‌های ارتباطی باعث اهمیت یافتن بازرگانی و ایجاد گسترش شهرها، به خصوص در حاشیه نواحی خشک و بیابانی قسمت‌های مرکزی شده است. شکل‌گیری و توسعه شهرهایی که بر تقاطع راه‌های بازرگانی قرار داشتند، مرهون همین دادوستدهای اقتصادی بود. در حقیقت بازرگانی و به دنبال آن تشکیل بازارها، به عنوان مهم‌ترین علت وجودی برخی از شهرهای مهم قابل بررسی است. (تصویر شماره ۱-۴)

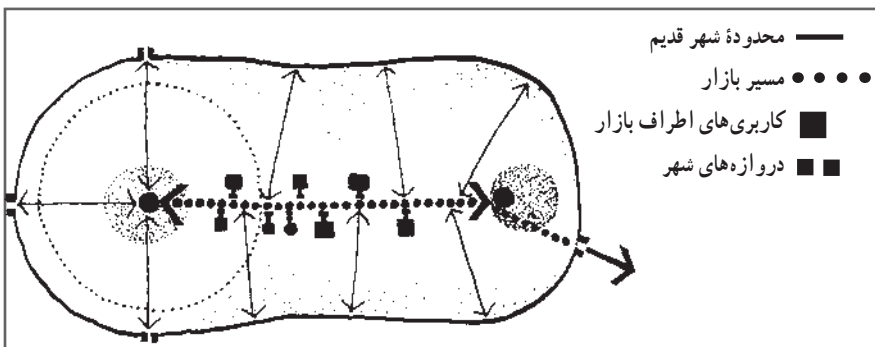
تصویر شماره ۱-۴ - راه‌های تجاری مهم در گذشته

بررسی اجمالی سیر تحول تاریخی بازارها

پدیده بازار در ایران مانند هر موجود زنده‌ای، تداوم خود را در طی تاریخ، از ابتدای پیدایش جوامع انسانی در چند هزاره پیش از میلاد حفظ کرده است. در دوره ساسانیان بر اثر رواج بازرگانی داخلی و توسعه شهرها و شهرنشینی، چنین فضایی پا به عرصه وجود نهاد. در ابتدای این شکل‌گیری، بازار در بیرون دروازه‌های شارستان در محدوده ریش به صورت کاملاً ابتدایی تشکیل شده بود، ولی در گسترش‌های بعد در دوره ساسانی عنصر بازار به عنوان ستون فقرات شهر از دل شارستان شروع می‌شد و دامنه خود را به حاشیه ریش می‌گسترانید. این عنصر نقش اساسی در سازماندهی شهر اسلامی نیز ایفا کرد. با ایجاد مسجد جامع تغییری مهم در ساختار بازار و تنظیم فضایی آن به وجود آمد.

از این زمان به بعد بازار که از یکی از دروازه‌های اصلی شهر آغاز می‌شد، پس از اتصال به قلب نمادین شهر یعنی مسجد جامع و در ادامه به کاخ، تا دروازه مقابل کشیده می‌شد. با رشد بازار، شهر صاحب ستون فقرات و محور اصلی می‌شد و از طریق بازارچه‌ها کوچه‌های فرعی به خانه‌ها متصل می‌شد. میان این ساختار و در همجواری محور اصلی، فضاهای دیگر شهر همچون حمام‌ها، مدرسه‌ها، کاروانسراها، مسجدها، تکیه‌ها، سقاخانه‌ها، زورخانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و حجره‌های بازرگانان و... شکل می‌گرفت و بدین ترتیب در شهر سنتی گذشته کلیه فضاهای مذهبی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر، یکپارچه و پیوسته می‌شد.

(تصویر شماره ۲-۴)

تصویر شماره ۲-۴- موقعیت بازار در شهر با توجه به دروازه‌های آن

این روند با حمله مغول در قرن هفتم هجری قمری تضعیف شد. ولی با استقرار دولت صفوی به عنوان متمرکزترین دولت ایرانی دوره اسلامی دوباره به اوج خود رسید اما در اواخر عهد قاجار، به تدریج با ورود فناوری مدرن، زمینه‌های دگرگونی فضایی و کالبدی بازارها نیز فراهم شد. تا آنکه از اوایل قرن حاضر با ورود اتومبیل به عرصه حیات شهری، خصوصیات کالبدی و فضایی شهرها و در نتیجه بازارها دچار دگرگونی شد. بافت شهرها به واسطه خیابان‌ها گسیخته گردید. فضاهای عمومی و دولتی جدید در کنار خیابان‌ها احداث شد. به تدریج بسیاری از فعالیت‌هایی که در گذشته در بازارها جریان داشتند به علت برخورداری از دسترسی، امکانات بهتر و ارزش اجتماعی روز افزون‌تر فضاهای جدید، به جدارهای کنار خیابان‌ها انتقال یافتند.

انواع بازارها

بازار در شکل کلی خود نهادی منحصر به شهرها نبوده است. بازار به عنوان شبکه عرضه و تقاضا و مبادلات کالا و خدمات در ایران، در همه اجتماعات قومی، فرهنگی و ملی دیده می‌شود. براین اساس انواع بازار را در ایران می‌توان به طور کلی به شرح زیر دسته‌بندی کرد^۱:

۱ روستایی

۲ عشایری

۳ شهری

بازارهای روستایی؛ بیشتر به صورت ادواری و فاقد فضای کالبدی و در ارتباط با تعدادی از روستاهای مجاور هم و متناسب با میزان تولید آنها به صورت سالانه، ماهانه، هفتگی و ... شکل می‌گیرد.

بازارهای عشایری؛ نیز فاقد فضای کالبدی و اغلب به صورت فصلی و برای مبادله محصولات دامی و دستی عشایر که در فصول خاصی تولید می‌شود، به وجود می‌آید.

بازارهای شهری؛ اغلب شهرهای ایران دارای یک بازار اصلی هستند. که در گذشته بسته به حوزه نفوذ و قدرت خود، علاوه بر کارکرد اقتصادی، نقش‌های دیگری همچون اجتماعی، سیاسی، مذهبی و ارتباطی هم داشتند. یعنی در بازارها مردم در تصمیمات اقتصادی و اجرایی مرتبط با شهر

۱- تقسیم‌بندی دیگر از بازارها، بر اساس زمان تشکیل آنهاست: الف) بازارهای دائمی، ب) بازارهای موقت (ادواری)

سهیم می‌شدند. امور اجرایی شهر توسط داروغه در فضاهایی که به همین منظور در بازارها تعبیه شده بود، هدایت می‌شد. اتصال مساجد و حسینیه‌ها به بازار، آن را به عنوان مکانی مناسب برای برگزاری مراسم مذهبی تبدیل کرد. همچنین بازار مهم‌ترین محور و شاهراه ارتباطی در شهرهای قدیمی محسوب می‌شد. بیشترین آمد و شد شهروندان در آن صورت می‌گرفت و اطلاعات و اخبار و ... از طریق حضور در آن به اطلاع مردم می‌رسید.

در اکثر شهرهای بزرگ علاوه بر بازار اصلی شهر، بازارهای دیگری با اهمیت‌های کمتری نیز شکل می‌گرفت. بازارهایی چون بازار ناحیه‌ای، بازارچه محله‌ای، بازار بیرون شهر و بازار زیارتی، که هنوز هم در بعضی از مناطق با شدت و ضعف متفاوت به حیات خود ادامه می‌دهند.

عناصر ساختاری بازار

بازار سنتی ایران برای رفع نیازهای عمومی دارای تعدادی بنا با طرح و موقعیت مکانی مناسب برای پذیرا شدن فعالیت‌های مختلف بوده است. بعضی از این اجزا و خصوصیات آنها به شرح زیر می‌باشد:

الف) راسته، یا گذرگاه اصلی و فرعی بازار؛ مسیری نسبتاً طولانی است که در دو طرف آن دکان‌ها و فروشگاه‌های به هم پیوسته، رو به گذر قرار گرفته‌اند. از خصوصیات مهم راسته‌ها به عنوان عنصر بنیادی بازار، قرارنگرفتن خانه‌های مسکونی در میان آنهاست. به منظور حفظ حریمت، راسته اصلی به راسته‌های فرعی و سپس به کوچه‌هایی که واحدهای مسکونی در آن قرار داشت، می‌رسید.

ب) سرا، به طور کلی شامل یک حیاط میانی است، که حجره‌های به هم پیوسته دور حیاط آن قرار گرفته‌اند. تفاوت سراها بیشتر در شکل زمین، تعداد طبقات، نوع ایوان، رواق و راهروهاست. معمول‌ترین نوع سراها دو طبقه هستند. سراها محل فروش عمده کالا بوده است.

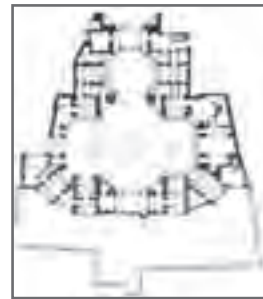
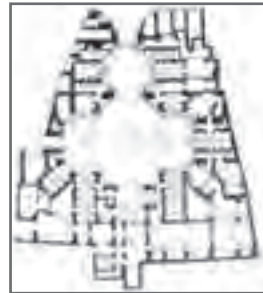
ج) تیمچه، فضاهای سرپوشیده‌ای هستند که به عرضه یک نوع کالا اختصاص دارند. به ندرت، تیمچه‌های روباز هم دیده می‌شوند، که بسیار محدود و کوچک هستند. تیمچه‌ها یک فضای آزاد در وسط دارند و اطراف آنها حجره‌ها یا مغازه‌ها در یک و یا در دو طبقه قرار گرفته‌اند. چون تیمچه‌ها اغلب مسقف هستند، از این رو معماران و هنرمندان ایرانی، چیره‌دستی و مهارت خود را به نوعی در آرایش تیمچه‌ها به کار بسته‌اند. بنابراین سقف اکثر تیمچه‌ها کاربندی و رسمی‌بندی و در گوشه‌ها مقرنس‌کاری شده است. یکی از تیمچه‌های معروف ایران تیمچه امین الدوله در کاشان است که مقرنس‌کاری سقف این تیمچه از شاهکارهای هنری ایران محسوب می‌شود. این بنا در دوره قاجار ساخته شده است.

(تصویر شماره ۳-۴ الف و ب)

ب- تیمچه ملک در اصفهان و تزیینات آن

تصویر شماره ۳-۴

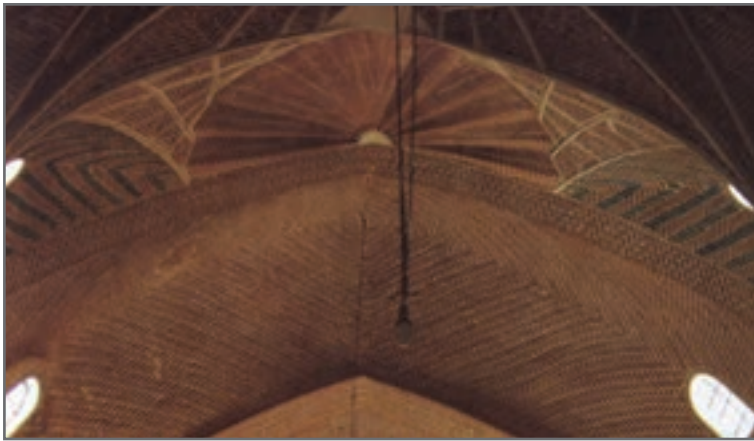
الف- نقشه‌های طبقات و فضای

داخلی تیمچه امین الدوله کاشان

از دیگر تیمچه‌های معروف تیمچه حاجب الدوله در تهران و تیمچه مظفریه در تبریز می‌باشد.
(تصویر شماره ۵-۴ الف و ب)

الف - تیمچه مظفریه تبریز

ب - پلان و جزئیات سقف تیمچه مظفریه تبریز
تصویر شماره ۴-۵

د) چارسوق (چهارسو): محل تقاطع دو راسته اصلی، چهار سو یا چارسوق نامیده می‌شود. معماری آن از دیگر قسمت‌های راسته متمایز و دارای فضا و تزئینات داخلی بیشتری است. این فضا در بعضی از شهرها به صورت هسته مرکزی اقتصاد شهر در آمده است مانند چارسوق قیصریه و چیت‌سازان در بازار اصفهان. (تصویر شماره ۶-۴)

تصویر شماره ۴-۶- نمونه‌ای از چارسوق به عنوان مفصل ارتباط دهنده راسته‌ها

تصویر شماره ۴-۷- نمایش جزئیات تزیینات پوشش سقف بازار

معماری بازار

در بافت شهرهای سنتی، مجموعه بازار دارای ارتفاع بیشتری نسبت به بافت هم‌جوار بوده است. این مجموعه استخوان‌بندی اصلی شهر را تشکیل می‌داد. مسقف بودن بازار ضمن مصون نگه داشتن مردم از شرایط نامساعد جوی، حفظ امنیت آنجا در ساعات تعطیلی بازار را نیز فراهم می‌نمود. از چوب برای پوشش‌های مسطح و صاف بازارها استفاده می‌شد و در مناطق شمالی سقف‌های شیب‌دار چوبی برای بازارها متداول بود. درحالی که استفاده از مصالحی مانند آجر، گچ یا سنگ و آهک، به طور معمول منجر به شکل‌گیری پوشش‌های گنبدی با هندسه و نقوش زیبای گچ‌بری، کاشی‌کاری و آجرکاری شده است. (تصویر شماره ۴-۷)

کاروانسرا

نهاد تأمین امنیت جاده‌ها با ایستگاه‌های کمکی در مناطق خاصی در ایران از زمان هخامنشیان با نام چاپارخانه ایجاد شده بود. اما درباره معماری این بناها مدرکی در دسترس نمی‌باشد. در دوران اسلامی به دلیل اهمیتی که تجارت، سیاحت و زیارت پیدا کرد، ساخت کاروانسراها رونق یافت^۱. به کاروانسرا در زبان عربی «رباط» می‌گویند.

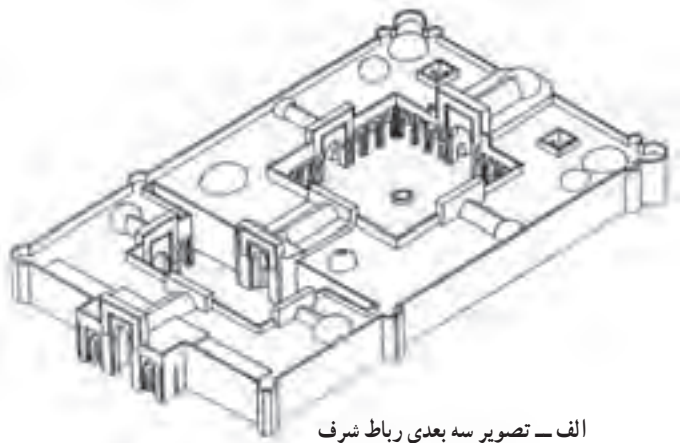
واژه «کاروانسرا» برگرفته از «کاروان» یا «قافله» به معنی مسافرانی که به صورت گروهی سفر می‌کردند، و «سرا» به معنی خانه و مکان است. به نظر محققین نقشه کاروانسراها با الهام از خانه‌های درونگرا با حیاط مرکزی ساخته شده است. این بناها شباهت زیادی به معماری مدارس نیز داشته‌اند. کاروانسرا محلی بود که مردم از اقوام و حتی ملل مختلف در آن چند روزی در کنار هم زندگی می‌کردند. لذا محلی را برای برخورد اندیشه‌ها و تبادل نظر درباره مسائل مختلف اجتماعی، فرهنگی و انتقال آداب و رسوم متفاوت، فراهم می‌ساخت.

در دوره سلجوقی، به دلیل وجود امنیت سیاسی و اقتصادی، تجارت و داد و ستد گسترش یافت. از این رو، ایجاد شبکه‌های ارتباطی راه‌ها و احداث کاروانسراها در دستور کار حاکمان قرار گرفت. یکی از زیباترین کاروانسراهای این دوران، کاروانسرا یا رباط شرف نزدیک سرخس در شاهراه بغداد - مرو ساخته شده است. این رباط دارای دو حیاط تودرتو با حجره و اتاق‌های متعددی برای استراحت کاروانیان بوده است. شهرت این بنا بیشتر مربوط به تزیینات آجری زیبا و متنوع آن می‌باشد. (تصاویر شماره ۸-۴ الف، ب و ۹-۴)

عصر طلایی و شکوفایی احداث کاروانسراها در ایران، مربوط به دوره صفوی می‌باشد. رونق تجارت داخلی و خارجی، امنیت راه‌ها، به ویژه راه‌های زیارتی، موجب احداث کاروانسراهای زیادی در این دوران گردید.

۱- فاصله کاروانسراها از یکدیگر را یک منزل می‌گفتند که مسافتی بود که کاروان در طول یک روز می‌پیمود و معادل پنج فرسنگ، حدود

۳۰ کیلومتر بود.

الف - تصویر سه بعدی رباط شرف

ب - نقشه رباط شرف

۱ ورودی اصلی	۲ حیاط کوچک	۳ اصطبل
۴ ایوان	۵ حجره	۶ ورودی حیاط بزرگ
۷ رواق	۸ ایوان	۹ محل اقامت خصوصی
۱۰ حیاط بزرگ		

تصویر شماره ۸-۴

تصویر شماره ۹-۴ - نقش اسلیمی در کاروانسرای رباط شرف، خراسان پایان سده پنجم هجری قمری

ویژگی‌های معماری کاروانسراها

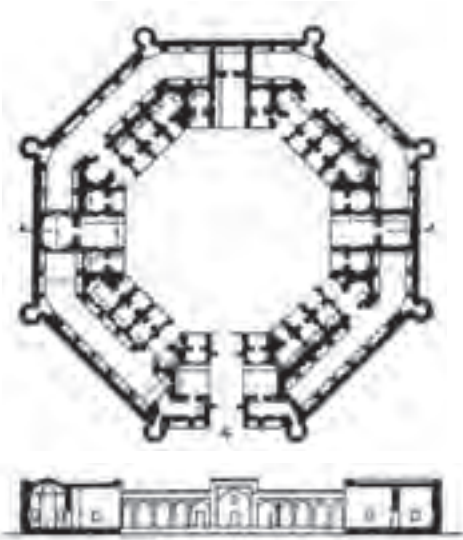
به‌طور کلی کاروانسراهای ایران را به سه دسته کلی می‌توان تقسیم کرد:

الف) کاروانسراهای کاملاً پوشیده مناطق کوهستانی مانند کاروانسرای امامزاده هاشم سر راه

تهران به شمال

ب) کاروانسراهای بدون حیاط حاشیة خلیج فارس

ج) کاروانسراهای حیاط دار مناطق کویری

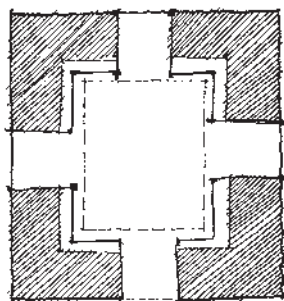

کاروانسراهای حیاط‌دار که شامل بهترین و زیباترین کاروانسراهای ایران می‌باشند، از نظر معماری به چند دسته تقسیم می‌شوند که مهم‌ترین آنها شامل مدور، چندضلعی، دو ایوانی، چهار ایوانی با تالار ستون‌دار و یا به صورت متفرقه می‌باشند. (تصویر شماره ۱۰-۴)

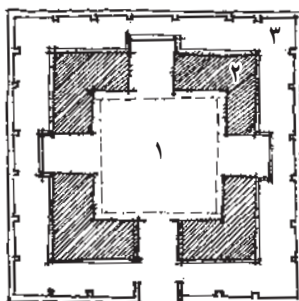
تصویر شماره ۱۰-۴- کاروانسرای خان خوره، جاده شیراز به آباده مربوط به دوره صفوی

کاروانسراها دارای یک در ورودی پهن چوبی و سنگین بودند؛ که امکان ورود چهارپایان با بارهای حجیم را نیز فراهم می‌ساخت. ورودی آنها دارای سردر و ایوان بود. سقف بعضی از ایوان‌ها از یک نیم گنبد ساده و سقف برخی دیگر دارای تزئینات مفصل‌تری بود. معمولاً ایوان ورودی دو طبقه داشت و شاه‌نشینی در طبقه دوم برای اقامت بزرگان و افراد خاصی ساخته می‌شد که از این فضاها احتمالاً برای دیده‌بانی نیز استفاده می‌شده است. بقیه بنای کاروانسرا یک طبقه و در روی یک سکو و یا صفا که از سطح زمین بلندتر بوده، قرار می‌گرفته است.

اصطبل چهارپایان معمولاً در لایه بین اتاق‌ها و حصار بیرونی کاروانسرا قرار می‌گرفت. (تصویر شماره ۱۱-۴) البته گاهی اصطبل در حیاط جلو و حجره‌های مهمانان در حیاط دوم واقع می‌شدند مانند رباط شرف. (تصویر شماره ۸-۴)

پلان شماتیک مدرسه

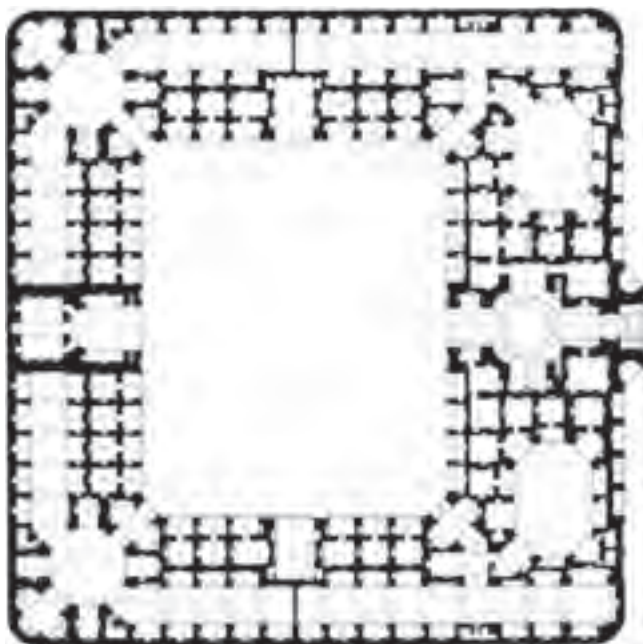

پلان شماتیک کاروانسرا

- ۱ حیاط
- ۲ فضاهای اقامتی (حجره‌ها)
- ۳ محل نگهداری چارپایان

تصویر شماره ۱۱-۴- مقایسه پلان مدارس با پلان غالب کاروانسراها از نظر لایه‌های دور حیاط

به‌طور کلی پلان مدارس با پلان غالب کاروانسراها از نظر لایه‌های دور حیاط قابل مقایسه می‌باشد. در نوع حیاط‌دار کاروانسرا، اتاق‌ها در اطراف حیاط قرار داشتند. حد واسط بین اتاق‌ها و حیاط، ایوان سرپوشیده‌ای بود که فعالیت‌های گوناگونی را پذیرا می‌شد. فعالیت‌هایی از قبیل تجمع ساکنین، خوابگاه تابستانی، انبار موقت و بارانداز. (تصویر شماره ۱۲-۴)

تصویر شماره ۱۲-۴- کاروانسرای چاله سیاه در نزدیکی اصفهان

اتاق فضای کوچکی بود که کف آن با آجر فرش می‌شد. در وسط حیاط کاروانسرا، چاه یا حوض آبی جهت مصارف خوراکی و شست و شو در نظر گرفته می‌شد.

کاروانسراهای داخل شهرها استحکامات کمتری داشت و فاقد برج و بارو بود، و معمولاً فضایی برای چهار پایان نیز در آنها در نظر نمی‌گرفتند زیرا در هر شهر یک یا چند محل برای استقرار چهارپایان وجود داشت.

پلان این کاروانسراها نیز برگرفته از پلان خانه‌های درونگرا با حیاط مرکزی بوده که از پانصد سال قبل از اسلام توسط اشکانی‌ها ساخته می‌شد.

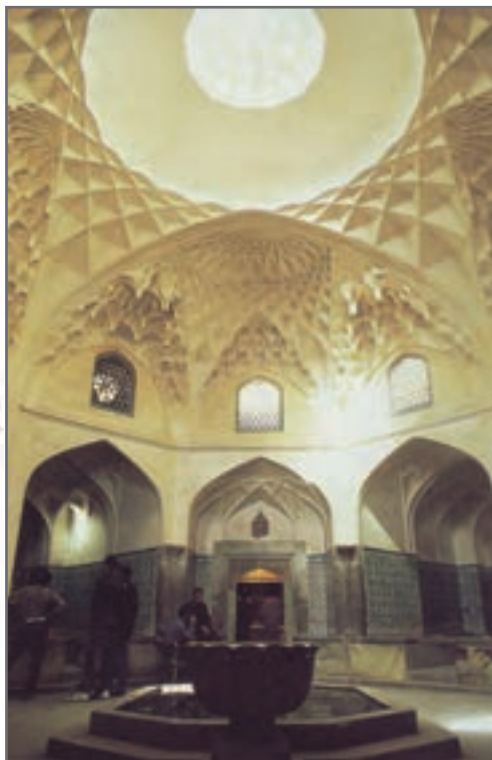
از نیمه دوم قرن ۱۳ هـ. ق به بعد، یعنی بعد از سپری شدن روزگار عظمت و رونق کاروانسراها، آنها وظیفه و اهمیت اصلی خود را از دست داده و تعدادی از آنها به محلی برای عرضه کالاهای ارزان قیمت، پارکینگ وسایل نقلیه و انبار تبدیل شدند.

حمام

حمام‌ها در بین فضاهای شهری از اهمیت زیادی برخوردار بودند و بعد از مسجد، مدرسه و مجموعه بازار، از مهم‌ترین بناهای شهری محسوب می‌شدند. حمام‌ها معمولاً در جایی در مسیر گذر آب روان ساخته می‌شدند و نیز لازم بود که خروجی فاضلاب آنها در نظر گرفته شود.

در اغلب حمام‌ها مسیر دسترسی به بنای اصلی حمام با تدابیر معماری جالبی صورت می‌گرفت. رعایت این سلسله مراتب فضایی هم از بیرون به درون و هم در بین فضاهای درونی حمام باعث می‌شد که دما و رطوبت هر فضا نسبت به فضای مجاور تنظیم و کنترل شود؛ و از ورود ناگهانی هوای سرد جلوگیری به عمل آید.

حمام‌ها معمولاً قبل از ورود، در جلوی خود فضای کوچکی به نام پیشخوان با سردر و تزیینات آجرکاری و کاشی‌کاری خاصی داشتند. سپس راهرویی باریک و پیچدار حلقه اتصال در ورودی با فضای بینه (سربینه) بود؛ که مانع تبادل هوایی و اشراف به داخل می‌شد. (تصویر شماره ۱۳-۴) پس از قسمت ورودی، مجموعه فضاهای حمام معمولاً در دو بخش بینه و گرم خانه، حول این دو کانون اصلی شکل می‌گرفت. (تصاویر شماره ۱۴-۴ و ۱۵-۴)

تصویر شماره ۱۴-۴- پلان حمام گنجعلی خان

تصویر شماره ۱۳-۴- فضای بینه حمام گنجعلی خان کرمان

۱ سردر	۲ هشتی	۳ بینه
۴ حوض	۵ غرفه	۶ میان در
۷ آب ریزگاه	۸ نظافت خانه	۹ گرم خانه
۱۰ چاله حوض	۱۱ خزینه آب ولرم	
۱۲ خزینه آب سرد	۱۳ خزینه آب گرم	
۱۴ غرفه خصوصی		

تصویر شماره ۱۵-۴- سه بعدی برش خورده حمام گنجعلی خان

بینه یا سربینه فضایی وسیع با تزییناتی مفصل و دارای غرفه‌هایی بود. غرفه‌ها سطحی بلندتر از فضای میانی داشته و از درون نیز به هم مرتبط بوده و در زیر آنها حفره‌هایی به عنوان کفش‌کن تعبیه شده بود. (تصویر شماره ۱۳-۴) فضای بینه معمولاً هشت گوش یا چهار گوش و به ندرت دایره‌ای بود. در مرکز آن حوضی قرار داشت، که گنبدی با تزیینات آجری یا کاشی‌کاری زیبا در بالای آن قرار می‌گرفت و معمولاً نورگیری مشبک و هماهنگ با هندسه حوض سبب ورود نور مناسب به فضای میان غرفه‌ها می‌شد.

فضای بینه محلی برای درآوردن لباس، گفت‌وگو، کارهای پیرایشی و مکان تجمع شهری بود و در روزهای خاص در آنجا مراسمی چون شاهنامه‌خوانی و نقالی انجام می‌گرفت. معمولاً یک قسمت از این غرفه‌ها عمیق‌تر و وسیع‌تر و پر تزیین‌تر از دیگر قسمت‌ها بود که اصطلاحاً به آن شاه‌نشین می‌گفتند. این محل مخصوص اعیان و بزرگان و دولتمردان بود. حلقه اتصال بینه به گرم‌خانه یعنی گرم‌ترین بخش حمام، فضایی به نام میان‌در بود. معمولاً استحمام‌کنندگان پس از عبور از راهروها و ورود به گرم‌خانه به گرما، رطوبت و نور کم‌رنگی که از سقف می‌تابد، و حالت مه‌گونه‌ای به فضا می‌بخشید، عادت می‌کردند. این فضا معمولاً تزیینات آهک‌بری داشت و استحمام‌کنندگان می‌توانستند روی سکوهایی سنگی بیارامند و به استحمام و مشت و مال پردازند. (تصویر شماره ۱۶-۴)

تصویر شماره ۱۶-۴ - گرم‌خانه حمام گنجعلی خان

در زیر این قسمت‌ها هوای گرم از طریق لوله‌های سفالی به نام گربه‌رو به کف منتقل می‌شد. خزینه‌ها که معمولاً شامل سه خزینه آب گرم، ولرم و سرد بود، در قسمت آخر حمام جهت آبکشی و شست و شوی نهایی قرار داشت. استحمام‌کنندگان در خاتمه به بینه برمی‌گشتند و برای آنها جای و شربت آورده می‌شد.

درخاتمه، سؤالی ذهن را به خود مشغول می‌دارد، کاری که امروزه در فضایی کوچک و تاریک و بی‌اهمیت در کنجی از خانه و یا در فضایی کیوسک مانند صورت می‌گیرد، چه نیازی به چنین تفصیلی داشته است؟ این پرسش را می‌توان از جوانب مختلف پاسخ داد. از جمله اینکه در آن زمان تأسیسات آبرسانی و گرم‌سازی به شکل امروز عمومیت نیافته بود. اما پاسخ‌هایی از این دست برغم بهره‌ای که از حقیقت دارند، جامع نیستند. زیرا اگر چنین بود، ایجاد فضایی چنین باشکوه و پرابهت، جهت این مادی‌ترین عمل انسانی که همانا پاکیزگی جسم می‌باشد، نیازی نبود. و این همه هنرمندی را می‌توانستند در فضاهاى مذهبی به کار گیرند.

این قدر معلوم است که در میان همه پاسخ‌ها، از این نکته نباید غفلت کرد که در آن زمان، به روان آدمی دست کم به قدر جسم او اعتنا می‌کردند، و شست‌وشوی جسم را وسیله‌ای برای تذکر و تطهیر روح می‌دانستند. در ضمن فضایی جمعی بود که افراد بتوانند اوقات فراغت خود را در کنار یکدیگر سپری کنند.

پل

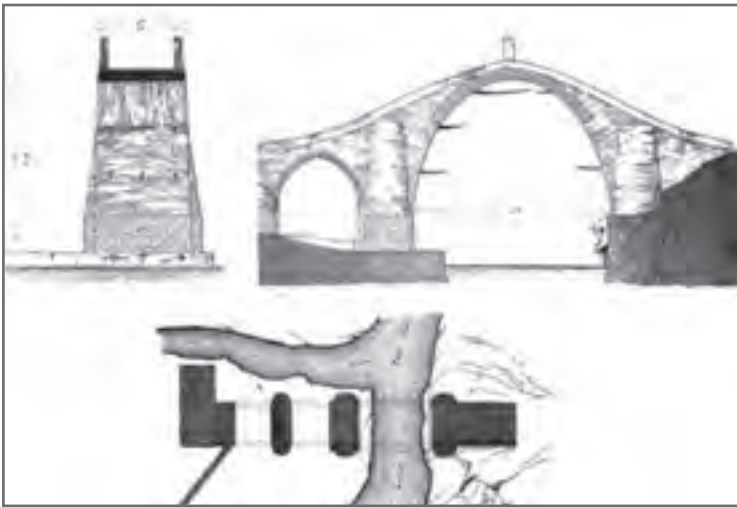
سازو خانه بر پل کاروانی

پل است این هرو تو بروی روانی

ناصر خسرو.

ایرانیان از ابتدا می‌دانستند که حیات کشور وابسته به یک نظام ارتباطی کارآمد و مطمئن است، که بدون آن ایران به جای اینکه یک کشور نیرومند و عامل مؤثر در تمدن جهانی باشد، به صورت توده‌ای از جوامع جداگانه و درهم ریخته در می‌آمد. جغرافیای متفاوت، پراکندگی جمعیت، که بیابان‌های خشک، کوه‌ها و دره‌هایی آن را تقسیم کرده، همگی لزوم ساخت پل‌ها را از همان ابتدا مشخص کرده بود. (تصویر شماره ۱۷-۴)

قدیمی‌ترین پلی که امروز ایجاد آن را به اورارتوها نسبت می‌دهند، بر روی رود ارس که رود مرزی ایران و شوروی سابق است، ساخته شده است.

تصویر شماره ۱۷-۴- پل ساسانی بر روی رودخانه زاب کوچک در ناحیه سردشت (آذربایجان غربی)

در جنوب غربی کشور پل‌ها اغلب با سدهایی ادغام شده بود، که برای آبیاری ضرورت اساسی داشت.^۱ از آن نمونه می‌توان پل شوشتر و دزفول که در زمان آل‌بویه بر روی بناهای سنگی دوره ساسانی ساخته شده‌اند را نام برد.

این پل‌های دوکاره، مهارت و توانمندی بسیار معمار را طلب می‌کرد. چون باید دهانه‌اش آن قدر پهن می‌بود که هنگام طغیان، سیلاب را از خود رد کند، در ضمن برای عبورگاری و چارپایان مقاومت لازم را نیز داشته باشد.

ساسانیان پل بند شادروان شوشتر را به طول ۱۶۵۰ متر بر روی رودخانه کارون ساختند. سنگ‌کاری زیبای برخی از پل‌های قدیمی می‌تواند ادامه سبک پل‌سازی هخامنشی باشد.

۱- که به آن پل بند می‌گفتند.

بقایای پل دختر در نزدیکی اندیمشک به بلندی ۲۰ متر و دهانه‌ای عظیم، نشان‌دهنده مهارت معماران ایرانی در زمان ساسانیان در ساخت پل می‌باشد. (تصویر شماره ۱۸-۴)

تصویر شماره ۱۸-۴ - پل دختر در نزدیکی اندیمشک مربوط به دوره ساسانی

این پل‌ها چیزی بیش از عبور از رودخانه بود؛ اغلب از لحاظ تناسب و جلوه، زیبایی چشمگیری داشت و قدرت و برازندگی را به نمایش می‌گذاشت.

سلجوقیان نیز به پل‌سازی اهتمام ورزیدند. از قدیمی‌ترین پل‌های سلجوقی پل شهرستان در اصفهان است، که برخی معتقدند که بر روی پایه‌های یک پل ساسانی بنا شده است. این پل که قدیمی‌ترین پل اصفهان است، تحولی در پل‌سازی ایجاد کرد. سنگینی این پل با ایجاد تاق‌های کوچک در فواصل تاق‌های بزرگ روی پایه‌ها تقسیم شده است. عملکرد این تاق‌های کوچک که در میان پایه‌ها فضاهای خالی ایجاد کرده‌اند، آن است که در صورت بالا آمدن سطح آب رودخانه، آب از آنها هم عبور کند و از شدت فشار وارد شده به پایه‌ها کاسته گردد. (تصویر شماره ۱۹-۴)

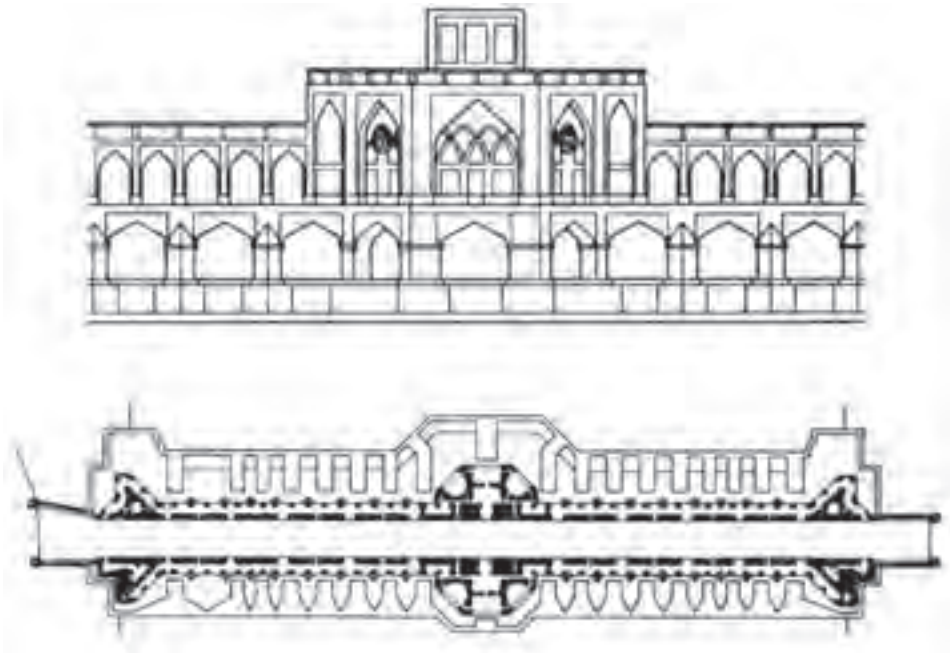

تصویر شماره ۱۹-۴ - پل شهرستان بر روی رودخانه زاینده رود مربوط به دوره سلجوقی

در دوره صفوی به دلیل توجه خاصی که به مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌شد، هم‌زمان با ساخت کاروانسراها، پل‌های زیبایی نیز جهت آسان شدن رفت‌وآمد ساخته شد. از آن جمله می‌توان پل الله وردی‌خان و پل خواجو که بر روی زاینده رود ساخته شدند را نام برد. (تصاویر شماره ۴-۲۰ و ۴-۲۱)

تصویر شماره ۴-۲۰- پل خواجو بر روی زاینده رود اصفهان

تصویر شماره ۴-۲۱- پلان و نمای پل خواجو در اصفهان

این دو پل نه تنها برای عبور، که برای توقف هم طراحی شده است و در آن جاهایی برای گردش و تفریح وجود دارد. سراسر طول پل از غرفه‌های کوچک زیبایی تشکیل شده که با کاشی و نقش‌های دیواری زیبایی آراسته شده است. این دو پل از جمله زیباترین بناهای معماری ایرانی می‌باشند. در دوره قاجار نیز تعدادی پل به سبک پل‌های صفوی ساخته شد که از آن نمونه پل بلده بر روی رودخانه نور در شرق بلده می‌باشد. در زمان پهلوی اول به دلیل نیازهای بین جاده‌ای تعداد زیادی پل احداث گردید، که مهم‌ترین آنها پل ورسک در شمال ایران می‌باشد.

سؤال

- ۱ معنای واژه کاروانسرا را بنویسید.
- ۲ منشأ نقشه کاروانسرا را توضیح دهید.
- ۳ چرا کاروانسرا از نظر اجتماعی و فرهنگی مکان مهمی بوده است؟
- ۴ بعد از اسلام در کدام دوره و چرا ساخت کاروانسراها رونق یافت؟
- ۵ ویژگی‌ها و محل رباط شرف را بنویسید.
- ۶ بطور کلی کاروانسراهای ایران به چند دسته تقسیم می‌شوند؟ توضیح دهید.
- ۷ کاروانسراهای حیاطدار به چند دسته تقسیم می‌شوند؟
- ۸ معماری کاروانسرا را توضیح دهید.
- ۹ از ایوان کاروانسراها چه استفاده‌ای می‌شد؟
- ۱۰ محل قرارگیری اصطبل در کجای کاروانسرا بود؟
- ۱۱ تفاوت کاروانسراهای داخل و خارج شهرها را بنویسید.
- ۱۲ وضعیت کاروانسراها را از بعد از قرن ۱۳ هـ. ق توضیح دهید.
- ۱۳ علت رونق بازارهای ایران را تا قبل از دوره جدید بنویسید.
- ۱۴ انواع مختلف بازارهای سنتی را بنویسید.
- ۱۵ بازارهای عشایری چگونه بوجود می‌آیند؟
- ۱۶ بازارهای روستایی چگونه شکل می‌گیرند؟

- ۱۷ نقش‌های غیر اقتصادی بازارهای سنتی را بنویسید.
- ۱۸ اجزاء مهم بازارهای سنتی ایران را نام ببرید.
- ۱۹ «راسته» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۰ «سرا» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۱ «چهار سوق» را در بازارهای سنتی ایران شرح دهید.
- ۲۲ معماری بازارهای ایران را به اختصار شرح دهید.
- ۲۳ اجزاء معماری حمام را نام ببرید.
- ۲۴ «ورودی» حمام‌های سنتی را توضیح دهید.
- ۲۵ معماری «بینه» را در حمام‌ها شرح دهید.
- ۲۶ کانون‌های اصلی حمام‌ها را نام ببرید.
- ۲۷ «شاه‌نشین» را در حمام شرح دهید.
- ۲۸ «میان‌در» را در حمام شرح دهید.
- ۲۹ خزینه‌ها در کدام بخش حمام قرار می‌گرفتند؟ توضیح دهید.
- ۳۰ تفاوت نگاه به حمام در معماری گذشته و امروز را شرح دهید.
- ۳۱ قدیمی‌ترین پل ایران در کجا ساخته شده است؟
- ۳۲ علت توجه ایرانیان به ساخت پل را بنویسید.
- ۳۳ ویژگی پل‌های جنوب غربی کشور را بنویسید. یک نمونه آن را نام ببرید.
- ۳۴ قدیمی‌ترین پل دوره سلجوقی را نام ببرید و ساختمان آن را شرح دهید.
- ۳۵ ویژگی معماری پل‌های دوره صفوی را با ذکر نام یکی از آنها بیان کنید.
- ۳۶ یک نمونه پل مربوط به دوره قاجار و یک نمونه از دوره پهلوی را نام ببرید.